

A SZENT ISTVÁN AKADÉMIA
SZÉKFOGLALÓ ELŐADÁSAI

Új Folyam. 1. szám.

Szerkeszti: STIRLING JÁNOS főtktár

CSAPODI CSABA

TELEKI PÁL
“BÚCSÚLEVELE”
(szövegkritikai tanulmány)

Budapest 2003.

CSAPODI CSABA

TELEKI PÁL “BÚCSÚLEVELE”

(szövegkritikai tanulmány)

1. A levél szövege

1.1. A szöveg

Hogy Teleki Pál halála öngyilkosság következménye volt, annak legfőbb bizonyítékául mindenki a kormányzóhoz intézett és búcsúlevélként emlegetett levelet tekinti. Ezzel kapcsolatban is volt sok bizonytalanság, amelyekről Zakar András ismeretes, nagyon alapos forrásgyűjteménye tanúsodik. Voltak olyan megnyilatkozások, amelyek kétségbe vonták, hogy Teleki íróasztalán egyáltalán találtak leveleket. Később mindenesetre előkerült egy ilyen levél, és hogy valóban kellett lennie ilyesminek, az bizonyossá vált Horthy Istvánné nyomtatásban megjelent önéletrajzából, melyben arról ír, hogy Teleki Pál fia, Géza, meglehetősen modortalan stílusban azt követelte a kormányzótól, hogy mutassa meg neki a levelet, de kérésének teljesítését a kormányzó megtagadta. Persze, hogy ez a levél azonos volt-e azzal, amelynek szövege később nyilvánosságra került, azt nem lehet bizonyosan állítani, mert arról nincs szó Horthyné könyvében, – valószínűleg nem is tudta – hogy mi volt ennek a levélnek a szövege.

Mindenesetre van egy ilyen levél ma az Országos Levéltár tulajdonában, ahol egy kiállításon látható is volt. Ami már most a levél hitelességének kérdését illeti, tehát az, hogy valóban Teleki Pál kezétől származik-e, vagy sem, azt szeretnénk a következőkben a történelmi forráskritika, közelebbről a szövegkritika módszerével megvizsgálni.

A levél szövege Macartney Teleki Párról szóló könyvének magyar nyelvű kiadásában a kiadó részéről hozzátartozott függelékében (ti. a levél Macartney könyvének megírásakor még lappangott¹) némely részletében eltér a faksimiléből ismertétől, a megszólításban vessző van és nem felkiáltójel, továbbá a negyedik és ötödik mondatot pont zárja le és nem felkiáltójel. A levél betűhív szövege a faksimile alapján a következőképpen szól:

Főméltóságú Úr!

Szószegek lettünk – gyávaságból – a mohácsi beszéden alapuló örökbéke szerződéssel szemben. A nemzet érzi és mi odadobtuk becsületét.

A gazemberek oldalára álltunk – mert a mondvacsinált atrocitásokból egy szó sem igaz! Sem a magyarok ellen, de még a németek ellen sem! Hullarablók leszünk! A legpocsékabb nemzet.

Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok.

Teleki Pál

1941. ápr. 3.²

¹ A levelet először 1959-ben közölték, Macartney könyve 1956-ban jelent meg.

² E levél mellett közli Tilkovszky Loránt azt a másikat, melyet lemondólevélnek szoktak nevezni. Szövege a következő: “Főméltóságú Úr, Ha cselekedetem nem is sikerülne teljesen, és még élnék, ezennel lemondok. Mély tisztelettel Teleki Pál. 1941. ápr. 3.” Ezt a levelet egyesek a búcsúlevél “valamiféle záradékának képzelték, mások különálló szövegnek, amelyet Teleki egy kis papírszeletre írt, vagy a búcsúlevél feltételezett borítékjára.” In: Tilkovszky, 1989, 107.

A Macartney-féle közlésből kimaradt az, hogy a levél datálva van. Ez a datálás “1941. ápr. 3.”

Először is miért búcsúlevél, hiszen a levélben egyszerű ténymegállapítás van: “bűnös vagyok”. Nem arról van szó, hogy felelősségétől megriadva végezni akar életével, vagy hogy esetleg önmaga feláldozásával menti a nemzet becsületét. Tehát nem nevezhető búcsúlevélnek, az ma már csak a körülményekből vett következtetés.

De ha a levelet önmagában, előföltevések nélkül mint csak forrásszöveget vizsgáljuk, kiderül, hogy a levél minden mondata, minden szava képtelenség.

Mindenekelőtt feltűnő, hogy datálással, még hozzá nagyon pontos datálással kezdődik. Az állítólagos teljes lelki összeomlásban felébredő Teleki Pálról aligha képzelhető el, hogy első dolga a levelet pontosan datálni, még hozzá olyan pontosan, hogy nem feledkezik meg arról, hogy amikor cselekedetét végre fogja hajtani, már éjfél után lesz, tehát már nem április másodika, amikor lefeküdt, hanem április harmadika. De honnan tudta a pontos időt és miért volt olyan fontos a precíz datálás?

A következő furcsaság a megszólítás formája: “Főméltóságú Úr”. Nem “Uram”, ahogy a magyar levelezésben szokásos lenne, és ahogyan más, a kormányzóhoz intézett Teleki-leveleken olvasható.

“Szószegők lettünk – gyávaságból”

Csak hogy 1941. április 2-ig Magyarország semmiféle olyan cselekedetet nem hajtott végre, ami szószegésnek lenne tekinthető Jugoszláviával szemben. A helyzet éppen ennek

az ellenkezője volt. Jugoszlávia 1941 március 25-én csatlakozott az úgynevezett háromhatalmi egyezményhez, amelyhez akkor már a hadban álló Németországon és Olaszországon kívül a még hadban nem álló Magyarország, Románia és Szlovákia csatlakozott, de már két nap múlva, március 27-én az uralkodót és a kormányt puccsal eltávolítva, átállt a másik oldalra.

Ennek nem lehetett más következménye, mint a háború Németországgal. De Magyarország egyelőre semmit sem tett, csak a kormányzó Hitler kérésére beleegyezett a német csapatok területünkön való majdani átvonulásába.

A háromhatalmi egyezmény folytán nem is tehet mást. De Hitlernek a másik kérését, hogy magyar csapatok is vegyenek részt a támadásban, a kormányzó visszautasította. Teleki viszont már március 30-án üzenetet küldött Londonba és Washingtonba, hogy ha Jugoszlávia elemeire bomlik, Magyarország nem tekinti magára nézve kötelezőnek egy megszűnt állammal kötött kétoldalú korábbi kötelezettségeit.

Valóban így is történt: úgy, ahogyan az április 1-jén tartott Legfelső Honvédelmi Tanács döntött, vagyis a magyar csapatok csak akkor léphetnek akcióba, ha Jugoszlávia már formailag is megszűnt. A Független Horvát Köztársaságot április 10-én kiáltották ki, a magyar csapatok pedig április 11-én vonultak be a Bácskába. Tehát Magyarországot 1941 április 2-án még senki sem vádolhatta szószegéssel.

“örökbéke szerződéssel”

Ez a kifejezés már önmagában is teljes bizonyítéka annak, hogy a levél nem származhat Teleki kezétől. A magyar miniszterelnököknek jól kellett tudnia, hogy Magyarország

nem *“örökbéke szerződést”*, hanem *örök barátság* szerződést kötött. Ilyen tévedést magyar ember nem követhetett el, csak idegen.

“mi odadobtuk [a nemzet] becsületét”

Ami a politikai téren elkövetett szerződésszegéseket illeti, annak tömértelen példájával szolgál a történelem. Hogy mást ne is említsünk, csak az első világháború olasz és román cselekedetét, vagy számos hasonlót a második világháborúban. Ennek ellenére egyszer sem érezte azt a miniszterelnök, hogy ezek miatt öngyilkosnak kell lennie.

“A gazemberek oldalára álltunk”

Csakhoggy Magyarország nem 1941 április elején állt a *“gazemberek”*-nek titulált németek mellé, hanem – hogy mást ne említsünk – a háromhatalmi egyezmény aláírásakor. És bár jól tudjuk, hogy Teleki nem szimpatizált a német hatalmi törekvésekkel és személy szerint Hitlerrel, de a nemzeti szocializmus eszméjével sem, óvakodott attól, hogy ennek kifejezést adjon. Sőt, még 1940 végén is azt írta: *“A berlin-római tengellyel a legszorosabb barátságot tartjuk fenn. (...) Az egész magyar nép nevében beszéltem, amikor hálánkat és köszönetünket fejeztem ki az olasz és német nép vezéreinek és kormányainak azért, hogy a Trianonban Magyarországgal [szemben] elkövetett igazságtalanság jóvátételében mellénk álltak és végül vértelen döntéssel segítettek visszajuttatni az anyaországhoz a magyarok millióit.”*

“A legpocsékabb nemzet”

Már maga a kifejezés is szokatlan egy miniszterelnöknek az államfőhöz intézett levelében. Az ember azt szokta mondani, hogy “pocsék idő van”, vagy hogy “pocsékul érzem magam”, de nemzeteket nem szoktak pocséknak vagy legpocsékabbnak nevezni. Itt úgy látszik, olyan fogalmazóról van szó, aki mintha szótárban igyekezett volna valami nagyon becsmérlő kifejezést keresni. És éppen Teleki nevezi a magyarságot a legpocsékabb nemzetnek? Az a Teleki, akinek minden megnyilatkozásában a nemzeti érzés, valóságos rajongás tűnik ki saját nemzete iránt? Csak néhány kiragadott mondat Teleki Pál írásaiból: “... nem a nemzet sáfárának és adminisztrátorának érzem magam a miniszteriális állás közönséges értelmében, hanem – nem magamra vonatkoztatva ezt, de az ügyre, amelyről szó van – a nemzet papjának érzem magam, sőt annak kell hogy érezzem magam annál a tisztnél fogva, amelyet alkotmányjogi kérdésekben minden magyarnak éreznie kell. (...) Igen nehéz az a kötelesség, amelyet az ember itt teljesít. Áldozatokról nem szeretnék beszélni, mert azok a nemzettel szemben nincsenek. ... Magyarországot magyarul kell vezetni, a magyar élet formái szerint. Ezt tettük eddig is, ezer esztendőn keresztül.”

Különös ellentmondás az is ebben a tekintetben, hogy ha Teleki saját véleménye szerint ő maga a felelős, a “bűnös”, akkor miért a magyar nemzet a pocsék, sőt “legpocsékabb”? Viszont megfordítva, ha a nemzet a pocsék, akkor miért Teleki a felelős?

“Hullarablók leszünk!”

Ha a Délvidék visszaszerzése “hullarablás” Jugoszlávia szétesése után, akkor érthetetlen, hogy Teleki miért nem nevezte ugyanennek azt, amikor két évvel korábban

Csehszlovákia szétesésekor Magyarország, az ő miniszterelnöksége alatt, fegyverrel foglalta vissza Kárpátalját? És éppen Teleki nevezi hullarablásnak a Trianonban elszakított terület visszaszerzését? Az a Teleki, aki egész életét arra tette fel, hogy a trianoni igazságtalanság jóvátételét keresztülvigye, helyreállítsa az egységet a régi magyar területekkel? Arra pedig, hogy Magyarország a régi területeken túl, valóban szerb területeket is megszerezzen fegyveres beavatkozással, nem is volt szó, Hitler ajánlatát visszautasítva a magyar csapatok nem léptek túl a régi magyar határokon és nem vettek részt a tulajdonképpeni Szerbia elleni háborúban.

“Nem tartottalak vissza.”

Míntha egy atya szólna rossz útra tévedt fiához. Tehát eltekintve attól, hogy miként tarthatná vissza a miniszterelnök valamitől saját államfőjét, április 2-ig még egyáltalán nem volt mitől visszatartani a kormányzót, hiszen eddig semmiféle támadási parancsot nem adott. Ez csak Teleki halála után tíz nappal történt meg. Tehát a levél fogalmazója nem volt tisztában a dolgok menetével. Előre elkészített levél volt, amelynek fogalmazója feltételezte, hogy a kormányzó eleget téve Hitler kérésének, kiadta már a támadási parancsot.

“Bűnös vagyok.”

Teleki aznap este, a cserkésztsztek lelkigyakorlata után maga is meggyónt. Meggyőződéses katolikus ember volt, aki vallásának tanait teljes mértékben elfogadta. Márpedig minden, vallását híven követő katolikusnak az a meggyőződése, hogy a gyónás szentségében Krisztus áldozati vére

minden bűnét eltörli, lelke bűn nélkül áll Isten előtt. Még azok a bűnök is meg lesznek bocsátva, amelyeket nem vallott be, mert nem emlékezett rájuk. Bármilyen volt is tehát abban az állítólagos telefonüzenetben, amely Telekit annyira felizgatta, hogy odavágta a telefonkagylót, bármiről beszélgetett ismeretlen, soha ki nem derült barátjával hazamenetele közben, illetve bármilyen telefonüzenetet próbált is hazaérve hiába leadni, mindez nem változtat azon a tényen, hogy lefekvés előtt utasította inasát, hogy reggelre készítse ki cserkészegyenruháját, mert részt akar venni másnap a cserkésztsztek közös áldozásán. Akkor tehát még büntelennek tartotta magát. Az épületbe pedig, hiteles tanúk szerint az éj folyamán senki nem lépett be, aki valamilyen új hírt hozott volna.

Tehát öngyilkosság esetén csak arra lehet gondolni, hogy Teleki valahogy álmából fölriadva hirtelen arra az aggályra ébred, hogy az utolsó értesítéseket átgondolva rájött, hogy katasztrofális események bekövetkezéséhez adta beleegyezését. Hirtelen támadt lelkiismeretfurdalása alapján úgy döntött, hogy tettéért halált érdemel. Persze a bűn jóvátétele semmiképpen sem az öngyilkosság, mert az inkább megfutamodás a felelősség vállalása elől.

A “bűnös vagyok” kifejezés egyébként a legsúlyosabb vád a kormányzó ellen. Hiszen mennyivel súlyosabb bűn volt a tett elkövetése, mint az, hogy valaki nem tartotta vissza az elkövetőt. Ugyanezt jelenti az a kifejezés, hogy “odadobtuk a nemzet becsületét.”

Ezek után csak apróság az a megfigyelés, hogy a levél befejezéséből hiányzik Teleki szokásos záradéka: “a legmélyebb tisztelettel”.

1. 2. Teleki egyénisége és stílusa

Szová kell tenni itt azt a különös jelenséget is, hogy a levél minden szaggatottsága ellenére mennyire tömör, a lényegét kifejezni akaró. Aki ismeri Teleki stílusát, tudja, hogy mindig hosszadalmas, magyarázó, mondhatni bonyolult. Van benne mindig valamilyen professzorosan oktató a terjengősség mellett. Főleg azonban úgy tűnik, mintha egy hiszterikus lelkialkatú, könnyen összeomló ember írná, aki nem is próbálja átgondolni a történeteket, vállalni a felelősséget, az esetleges megoldási lehetőségeket, nem igyekszik javátenni tettének következményeit, hanem megfutamodik. Mert az öngyilkosság megfutamodás, nem jóvátétel. Pedig éppen Teleki írja egy helyen: “A fontos az, hogy az egyes ember a józan eszével tudjon intézkedni, mert mindig ez lesz a legjobb törvény. De hogy így intézkedhessék, meg kell lennie annak az ösztönös alaptudatnak, amely az embert álmában is irányítja. Ha felrázzák álmából, azonnal kell, hogy intézkedni tudjon, mielőtt ráébredne, hogy paragrafusok is vannak a világon. Rögtön rá kell, hogy találjon józan eszével arra, amit cselekednie kell.”

Az objektív szövegkritikai vizsgálódás tehát arra az eredményre vezet, hogy az úgynevezett búcsúlevél nem Teleki fogalmazása, nem az ő kezétől származik, hanem egy bizonyos célnak megfelelően fogalmazott írásmű. A szövegkritika mellett azonban másik eszközként figyelembe kell venni a levél külső alakját, írását.

1. 3. A levél írása

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a “*História*” című folyóirat egyik száma közli a levél fakszimiléjét egy közleményben, amelyben két törvénytudós írásszakértő a levél hitelessége mellett foglal állást. A szerzők az

ügynevezett búcsúlevél betűit ábécé rendben táblázatba foglalva megállapítják, hogy a betűk kivétel nélkül minden esetben megfelelnek azoknak a betűformáknak, amelyek megtalálhatók Telekinek a kormányzóhoz korábban írt és e nevezett folyóiratszámában szintén fakszimilében közölt levelének betűivel.

De ez a körülmény a tartalmi érvek figyelembevételével csak annyit jelent, hogy a levél készítője pontos, gondos munkát végzett. Nézetem szerint azonban a pusztán technikai vizsgálat ebben az esetben sem elegendő. Magam nem vagyok sem grafológus, sem speciális írásszakértő, hanem történész. Hosszú életpályám kutatásai során, és mint kéziratárosnak különösen, elég alkalmam volt kéziratok, levelek tízezreinek olvasására. Így jutottam annak a megállapítására, hogy nemcsak a szöveg a jellemnek, egyéniségnek a tükré, hanem az írás maga is tükrözi írójuk pillanatnyi lelki és fizikai állapotát. Itt pedig olyan esetről van szó, amikor valaki állítólag álmából zavaros gondolatokkal, kétségbeesetten ébred föl, elhatározza, hogy véget vet életének, leveleket ír és az írás mégis végig világos, egyenletes, enyhén emelkedő soros, gyöngybetűs. Nincs egyetlen elhibázott betű, egyetlen elrántott vonal. Az írás valóban pontosan megfelel annak a másik levélnek, amelyet a *“História”*-ban láthatunk, és amelyet Teleki teljesen más körülmények között, más lelkiállapotban írt. Ugyanilyen a levél aláírása is. Ez a hasonlóság teszi ugyancsak megkérdőjelezhetővé a búcsúlevél hitelességét.

2. Külső körülmények

2. 1. Ami hiányzik

Elfogadva azt a tényt, hogy a leveleket valóban Teleki íróasztalán találták, érthetetlen az, hogy míg van levél a kormányzóhoz (kettő is), van a titkárához, de nincs levél a feleségéhez, akit annyira szeretett, hogy még este, a lelkigyakorlatos beszéd³ meghallgatása és a gyónás⁴ után mint kórházban⁵ súlyos betegségben fekvőt, aznap másodszor is meglátogatott. Lehetetlen, hogy Teleki ilyen rettenetes kétség, önvád és halálos elhatározás közepette ne írt volna feleségének valamiféle búcsúlevelet. Valami olyasfélét például, hogy hibás tettéért büntetést érdemel, vagy azt, hogy önfeláldozásával próbálja helyreállítani a nemzet becsületét. ... Esetleg reménykedik abban, hogy Isten megkönyörül rajta és az örökkévalóságban találkozhatnak, stb. De egy ilyen levélen is kellett volna lenni valamilyen megszólításnak, pl. Kedvesem, Drágám stb. Egy feltételezett levélhamisító pedig honnan tudhatta volna, hogyan szokta megszólítani Teleki a feleségét?

2. 2. A levél helye

A levél tehát az íróasztalon volt. De különös módon Teleki nem ott lőtte föbe magát, hanem ágyában találták holtan⁶.

³ A nagyböjti lelkigyakorlat a Szent István Bazilika Szent Jobb Kápolnájában volt. Ez után Teleki a második padsor bal szélén imádkozott, amint azt a most is ott látható réz emléktábla jelzi.

⁴ Marczell Mihály gyóntatta. (Sáringer Gyula akadémikus közlése a székfoglaló utáni beszélgetésben, aki személyesen ismerte Marczell Mihályt és ezt a tényt tőle tudja. Marczell Mihály semmi olyant nem tapasztalt Telekinél, ami gyanús jeleket mutatott volna egy öngyilkossághoz.

⁵ A Városmajor utca 28 sz. alatti szanatóriumban ápolták Teleki feleségét.

⁶ Borhidi Attila akadémikus megjegyzése ezzel kapcsolatban a székfoglalót követő beszélgetésben: Akik főbelövik magukat, általában nem szoktak ágyba bújni, egyszerűen "esztétikai" okok miatt. Nem akarják az ágynevet bepiszkolni vérrrel stb. Apósa a háború előtt mentőorvos volt, sok öngyilkossági kísérlethez vagy öngyilkossághoz kellett kimennie. Egyetlen esetről sem tud, amikor valaki ágyban főbelövi magát. Sokkal inkább teátrális

Tehát az írás után visszafeküdt az ágyába és gondosan betakarózott, magával vive a fegyvert, amely azonban nem az ő Browningja volt, – mint Macartney tévesen írja, – hanem egy másik. Teleki Browningját teljesen töltött tárral az íróasztalban megtalálta Borsitzky rendőrkapitány, Teleki barátja, aki a holttest elvitele után a szobát alaposan átvizsgálta.

3. Befejezés

A forráskritikai, illetve szövegkritikai vizsgálat tehát kettős negatívvá válik. Az egyik az, hogy a kérdéses levél nem Teleki kezétől származik, a másik az, hogy nem bizonyítéka Teleki öngyilkosságának. Tévedés ne essék, én nem Teleki halálának okát-módját kerestem a vizsgálattal, hanem pusztán szövegkritikai vizsgálatot végeztem. De a szövegkritika nem öncélú játék, hanem segítség, alapozás, amit minden történész kutatónak minden forrással kapcsolatban el kell végeznie. Tehát ebben az esetben sincs a bonyolult ügy lezárva, mert két dolog viszont tény. Az egyik, hogy egy levél ma is megvan. Ha nem Teleki írta, meg kell vizsgálni, hogy ki, mikor, hol, miért, kinek a megbízásából készítette? A másik tény, hogy Teleki Pál valóban meghalt, halálát a koponyába behatolt lövedék okozta. Felmerül a rankei köteles érdeklődés: “Wie es eigentlich geschehen?” Valójában mi is történt? Öngyilkosság vagy másnak a keze által végrehajtott tett? Ezt a kérdést most e levél mint forrás kikapcsolásával újra át kell

megoldásokat választanak, a szoba közepén, vagy különösen tükör előtt, mert ilyenkor pl. ellenőrizni lehet, hogy a pisztoly csöve biztos irányban van-e. Ágyban inkább azok lesznek öngyilkosok, akik megmérgezik magukat. Stirling János akadémikus megjegyzése a székfoglalót követő beszélgetésben: Ha a pisztoly a holttest behajlított kezében volt, akkor azzal nem lőhetett, mert a lővés pillanatában a fegyver olyan erővel csak hátra, hogy utána az egy öngyilkos kezéből kirepül.

gondolniuk a múlt század politikai történetének kérdéseivel foglalkozó történészeknek: hogyan, ki által, miért kellett meghalnia Teleki Pálnak? Ezen a téren eddig is bizonytalanság volt. Az eseményekről Ablánczy Telekiről szóló monográfiájában kissé bizonytalanul, így ír: “a kissé csonka forgatókönyv, amelyet Tilkovszky Loránt rekonstruált több könyvében, még mindig a leghitelesebb a számos közszájon forgó és leírt verzió közül. Munkatársai és családtagjai sohasem vitatták, hogy a miniszterelnök öngyilkos lett.”

Magamat nem érzem hivatottnak arra, hogy a kérdésben tudományosan állást foglaljak, nekem legfeljebb magánvéleményem lehet. A kérdést most egy eddig alapvetően fontosnak tartott forrás kikapcsolásával, az adott körülmények széleskörű megvizsgálásával kell tisztázni.

IRODALOM

ÁDÁM MAGDA - JUHÁSZ GYULA - KERÉKES LAJOS: *Magyarország és a második világháború. Titkos diplomáciai okmányok a háború előzményeibe és történetébe.* Bp. 1959. Ebben a kötetben jelent meg először a bűcsülevél hiteles szövege és fotókópiája.

HATOS GÉZA: *Kérdőjelek, lehetőségek.* In: *História*, 1982, 1. szám.

HATOS GÉZA: *Teleki Pál bűcsülevelei.* In: *Kortárs*, 1982, 9. szám.

MACARTNEY, C. A.: *October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929-1945.* Edinburgh, 1956.

RÁKOSNÉ ÁCS KLÁRA: *Vallanak a betűk. Személyiségek és életutak pszichográfiai megközelítése.* XIII. fejezet: Teleki Pál. Bp. 1985. fenntartásokkal fogadható munka.

TILKOVSKY LORÁNT: *Teleki Pál titokzatos halála*. Bp. 1989. további bőséges irodalommal.

TILKOVSKY LORÁNT: *Teleki Pál. Legenda és valóság*. Bp. 1969.

TILKOVSKY LORÁNT: *Újabb adatok vagy újabb (?) legendák*. In: *História*, 1982, 1. szám.

TÖRÖK BÉLA: *Teleki Pál tragédiája*. Sidney, 1972.

ZAKAR ANDRÁS: *Teleki Pál halála. Legújabb adatok gróf dr. széki Teleki Pál haláláról*. Műhelymunka. Kézirat gyanánt. EOLA Kiadó, Bécs, 1983.